

A MAGYAR SZÓKÉSZLET SAJÁTOSSÁGAI

SEBESTYÉN ZSOLT

A szókészlet a nyelv legváltozékonyabb része, folyamatos mozgásban van. A szókészlet reagál a társadalom életében bekövetkező változásokra. A szavak révén megismerhetjük a nyelvet használó társadalom múltját, fejlődésének szakaszait.

A szókészlet elemeit három csoportba rendszerezhetjük: 1. ősi eredetű, alapnyelvi szavak, 2. idegen eredetű szavak (jövevényszavak, idegen szavak, nemzetközi szavak), 3. belső keletkezésű szavak.

1. Az ősi szókészlet

Mindennapi tapasztalataink is tanúskodhatnak arról, hogy gyarapodás és apadás egyaránt szakadatlan folyamatban tartja a nyelvet. Szavak születnek és elhalnak.

Az ősmagyar korszakban a magyarság magával hozta a mintegy 700 kimutatott, de ennél jóval több szónyi örökségét. Ősi szavainknak nagy szócsaládjuk alakult ki, egy töből számos új szó jött létre: pl. a *jó* szótő található meg a *jobb*, *jobbágy*, *jog*, *jós*, *jószág*, *jóság*, *gyógyul*, *igaz*, *inkább*, *jámbor*, *javall*, *javas*, *javul* stb. szavakban.

Az ősi szókészlet elemeinek nagy része kezdetleges tárgyfogalmakra, tulajdonságokra, cselekvésekre utal:

- igék: *él*, *hal*, *megy*, *tud*, *fon* stb.
- testrésznevek: *váll*, *kéz*, *fej*, *szem* stb.
- rokonságnevek: *apa*, *anya*, *fiú*, *leány* stb.
- a természet jelenségei: *ég*, *hajnal*, *tavas*, *domb* stb.
- növénynevek: *fa*, *gyökér*, *fenyő*, *hagyma* stb.
- állatnevek: *fogoly*, *varjú*, *méh*, *hangya* stb.
- melléknevek: *nagy*, *vékony*, *lág*, *meleg* stb.
- számnevek: *kettő*, *hat*, *harminc*, *száz* stb.
- névmások: *én*, *te*, *ki?*, *ez* stb.

2. A jövevénytiszavak

A jövevénytiszavak más nyelvekből átvett, de a magyar nyelvben meghonosodott szavak, idegen eredetüket már nem érezzük. Hangalakjuk, helyesírásuk igazodott a magyar írás és kiejtés szabályaihoz, beilleszkedtek a meglévő magyar tőtípusokba. Toldalékolásuk megegyezik a szókészlet többi elemével.

Jövevénytiszavakkal minden nyelvtörténeti korszakban gazdagodott a szókincsünk. Az ilyen eredetű szótövek száma a legtöbb nyelvben fölülmúlja az ősi szótövek számát, de a használatuk gyakoriságában és a belőlük alakult szócsaládok nagyságában nem érvényesül ez a fölény. E szavak révén vizsgálhatjuk az idegen népek magyarságra gyakorolt hatását.

- **Íráni jövevénytiszavak.** Íráni népekkel az uráli átjáró környékén kerültünk kapcsolatba az uráli és az ősmagyar korban. A kis számú átvett szó a műveltségzők kategóriájába tartozik (pl. *arany, tehén, tej, tíz, száz, ezer, ing, kard, vár, vásár*).
- **Török jövevénytiszavak** (kb. 400 szó):
 - o **ősmagyar kor:** a honfoglalás előtt szoros magyar-török kapcsolatok alakultak ki, hosszabb ideig együtt éltünk török népekkel az 5–9. században. A honfoglalás előtt átvett szavaink csuvas v. csuvasos **török nyelvekből** (pl. *bolgár-török, csuvas, besenyő*) származnak: *ír, betű, törvény, gyász, tanú, számol, kecske, disznó, tyúk, árpa, búza, alma, körte, dió, tenger, szél, homok, szék* stb.
 - o **középmagyar kor:** oszmán-török jövevénytiszavak a hódoltság korában: *dabdár, dzsida, kávé, szpáhi, handzsár, aga, baksis, basa, bég, dívány, harács, kádi, dervis, imám, kaszabol, findzsa, kefe, kazán, mecset, joghurt, kajszi, tarhonya, papucs, zseb, dohány, pajtás, pajzán* stb.
- **Szláv jövevénytiszavak** (jelentős szláv hatás a honfoglalás után az ómagyar korban: vallás, életmódváltás, társadalmi és kulturális élet): *király, kereszt, pap, szent, barát, karácsony, szerda, csütörtök, péntek, szombat, ebéd, vacsora, rozs, zab, mák, répa, barack, cseresznye, szilva, málna, rekettye, uborka, retek, gabona, bárány, galamb, macska, kakas, medve, giliszta, csuka, mocsár, patak, gát, csónak, kalapács, pásztor, molnár, patkó, asztal, ablak, pince, udvar, kémény* stb.

Napjainkban is erősen hatnak a szláv nyelvek a határon túli magyarság nyelvére a szomszédos országokban (Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia).

- **Latin jövevénytiszavak** (erős latin nyelvi hatás az államalapítástól a 19. századig, mert ez volt a vallás, az oktatás, az írásbeliség, a kultúra és a tudomány nyelve): *angyal, templom, mise, pápa, ostya, kollégium, ceruza, kréta, iskola, lecke, tinta, tábla, vakáció, diéta, tigris, elefánt, fülemüle, páva, akác, palánta, petrezselyem, viola, rózsa, citrom, menta, gyömbér, balzsam, patika, salétrom* stb.

A latin szavak nagy része mára archaizálódott vagy magyar szavakkal helyettesítjük őket: pl. *kalamáris, prókátor, nótárius* stb. Számos szó jött létre latin kifejezések tükörfordításával is: *benyomás, dobhártya, felszín, kifogás, mássalhangzó, rokonszenő, sípcsont, tejút* stb.

- **Német jövevényszavak** (jelentős német nyelvi hatás az államalapítástól a 20. század első feléig): *kanonok, herceg, polgár, pór, zsellér, kalmár, kapitány, párt, kamara, példa, kacér, kontár, málha, marha, matrac, párta, serleg, szoba, tánc, táska, fegyver, láda, páncél, puska, advent, böjt, mise, sátán, kastély, ostrom, puszi, pech, nokedli, zacc, zsák, zsinór, sín* stb.

A németből is sok szó jött létre tükörfordítással: *álláspont, égtáj, felhőkarcoló, hírlap, jármű, lámpaláz, pályaudvar, tűzfal, zsákutca* stb.

- **Olasz jövevényszavak** (műveltségbeli kapcsolatok az államalapítástól kezdve, nincs közvetlen népi érintkezés): *füge, mandula, narancs, mazsola, egres, forint, opera, balerina, láncza, pajzs, ária, csúf, furfang, karnevál, mester, kagyló, strucc, szamár, bagó, dózse, bandita, spagetti, pizza, torta, szardella* stb.
- **Francia jövevényszavak** (kis szám, divatszavak): *zserbó, bagázs, dekoltázs, dosszié, garzon, likőr, omlett, toalett, széf, séf, zselé* stb.
- **Angol jövevényszavak** (a 19. századtól jelennek meg, kezdetben műveltségszók): *meccs, football, dzsentri, dzsip, hobbi, koktél, lift, nejlon, préri, sort, díler, fájl, klikkel, soppingol, szerver, menedzser* stb.

Napjainkban igen nagy mennyiségben áramlanak be nyelvünkbe angol szavak, ezek azonban még idegen szavaknak tekinthetők.

- **Nemzetközi szavak.** Szókészletünknek kisebb rétege az úgynevezett nemzetközi műveltségsvavaké. Ezeket nem egy nyelvtől vettük át, hanem európai áramlásuk révén több irányból is eljutottak hozzánk. Végző forrásaik az ókori kultúrák nyelvei (görög, latin), illetve az újabb szavak esetén a modern világnyelvek (angol, francia, német). Főként a tudomány, technika, politikai élet, sport, kereskedelem területein használatosak. Pl.: *atom, automata, energia, baktérium, telefon, konnektor, rádió, hotel, troli, atléta, gól, motor, kábel, robot, autó, kamion, szerviz, csekk, lézer, parlament*.

3. Belső keletkezésű szókészlet

A magyar szókészlet legjelentősebb rétegét a belső szóalkotási módokkal létrejött szavak alkotják. Ezek a magyar nyelv szabályai szerint, a nyelv önálló életében keletkeztek, s a szókészlet több mint 90 százalékát teszik ki. Létre-

jöttükben az anyagi és szellemi kultúra változásai játszanak döntő szerepet, amelyek nem idegen hatásra jönnek létre.

4. Az új szavak létrejöttének motivációi az ezredfordulón és a 21. század elején

A rendszerváltáskor, amikor új államforma jött létre, csatlakoztunk a nyugati országokhoz és az európai közösségekhez, bekapcsolódtunk az informatikai áramlatokba, megnyíltak a határok, bővültek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. Ez mind-mind hatással volt nyelvünkre, szókészletünkre.

Az új szavak létrejöttének motivációi az új évezredben:

- a) új tárgy, fogalom megjelenése: *okostelefon, adókartya, távmunka, tolatóradar, vérbank, gólvoanal-technológia* stb.
- b) új intézmény, szervezet megalakulása: *alkotmánybíróság, magánnyugdíj-pénztár, kormányablak, terméktanács, magánklinika, kamupárt* stb.
- c) új eljárás megjelenése: *fóliahegesztés, hangpostafiók, indításblokkolás, önvezetés* stb.
- d) új foglalkozás létrejött: *hangterapeuta, videoblogger, influenzszer, iskolaőr, műkörmös* stb.

Napjaink szókészleti változásaiban nagy szerepet játszott a 2019-ben kitört világvjárvány is. Az egész társadalmat érintő pandémia egy szótárnyi új kifejezés létrejöttéhez és elterjedéséhez vezetett, pl. *oltakozik, operatív törzs, maszkdivat, fotelvirológus, vakcinasznob* stb. (vö. Veszelszki Ágnes: *Karanténszótár*, 2020).

A szavak kihalása

A szókészlet megújulásával együtt jár a régi, feleslegessé vált szavak háttérbe szorulása, majd kihalása. A társadalmi változások ősi, alapnyelvi szavak kihalását is előidézhetik, ezzel magyarázható, hogy a közel 2500 alapnyelvi szótóból a mai magyar nyelvben csak 6-700 él. A szavak kihalása rendszerint hosszú ideig tartó, generációkon átívelő folyamat, ami több fázisban zajlik le:

- szűkül a szavak használati köre, kiszorulnak az írott nyelvből, csak szóbeli használatúvá válnak;
- eltűnnek a köznyelvből, de egy ideig tovább élnek a nyelvjárásokban, réteg- vagy csoportnyelvekben, pl. *firhang* 'függöny', *früstök* 'reggeli' stb.;
- a kihalt szavak egy része képzett változataiban vagy összetett szavakban tovább él (pl. az ősi *té* mutató névmásunk a *tétova* szóban maradt fenn, a régi *em* 'szopik' ige a *csecsemő*, *emlő* szavakban, vagy a szintén kihalt *himlik* ige a *himlő*, *hint* származékaiban).

A szavak kihalásának főbb okai:

- a) a társadalom életében bekövetkező kulturális, gazdasági stb. változások nyomán a szó és az általa jelölt fogalom feleslegessé válik (pl. az államigazgatás és a pénzrendszer változásával már nincs szükségünk a mindennapi életben az *ispán*, *kenéz*, *soltész*, *fónagy*, *igric*, *regös*, *krajcár*, *dénár*, *batka*, *garas* stb. szavakra).
- b) egy új, rendszerint idegen nyelvből átvett szó kiszorítja a használatból a régi, gyakran ősi szót (pl. a régi magyar *séd* szó szerepét átvette a szláv eredetű *patak* szó, a *verő* szót pedig a szintén szláv *kalapács*).

Könnyen eltűnnek a nyelvből azok a szavak, amiknek nem alakul ki szócsaládjuk képzéssel, összetétellel.

A szavak kihalása nemcsak a köznyelvet érinti, jellemző a nyelvjárásokra is. A hagyományos falusi, paraszti életmód megszűnésével a paraszti gazdálkodás, mindennapi élet szókincse is feledésbe merül.

Az elavult, kihalt szavak sem tűnnek el nyomtalanul a nyelvből, szótárakban, nyelvemlékekben, történelmi művekben, szaknyelvi szövegekben ma is előfordulnak egy adott kor emlékeiként.

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

- Balázs Géza: *Új szavak, kifejezések. A rendszerváltás kisszótára (1990–2015). Nem szótárazott szavak tárháza.* IKU – Inter Nonprofit Kft., Budapest, 2016.
- Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1963.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- Burget Lajos: *Retró szótár.* TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* 1–6. Athenaeum, Pest–Budapest, 1862–1874.
- Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve.* Akadémia Kiadó, Budapest, 2003.
- Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv.* Akadémia Kiadó, Budapest, 2006.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2017.
- Minya Károly: *Mai magyar nyelvújítás.* TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Minya Károly: *Új szavak III.* TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára, 1902–1908.*
- Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás elmélete és története,* 1929.
- Veszelszki Ágnes: *Karanténszótár.* Interkulturális Kutatások, Budapest, 2020.